

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1982 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1983

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1982

VILNIUS

1983

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1982

VILNIUS

1983

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1982

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1983

Redakcinė kolegija:

Bronius VAITKEVIČIUS (*vyr. redaktorius*), Alfonsas EIDINTAS, Mečislovas JUČAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVIČIUS, Rita STRAZDŪNAITĖ (*sekretorė*), Tamara TARŠILOVA, Adolfas TAUTAVIČIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (*vyr. redaktorius pavaduotoja*)

ARCHYVŲ SAUGYKLOSE

MIKROFILMUOTI DOKUMENTAI APIE LIETUVĄ IŠ ŠALIES IR UŽSIENIO ARCHYVŲ

Istorijos mokslo sėkminga raida didele dalimi priklauso nuo šaltinių bazės. Dauguma Lietuvos istoriją liečiančių dokumentų saugoma respublikos archyvuose. Pagal tarybinės archyvistikos principus įstaigų dokumentai, sudarantys valstybinių archyvų atskirus archyvinius fondus, yra saugomi toje respublikoje, kurios teritorijoje tos įstaigos veikia. Archyvinės dokumentų kolekcijos, giminių, šeimų ir asmenų fondai saugomi ten, kur jie istoriškai susidarė, išsaugoti arba patys fondų savininkai juos ten paliko.

Tačiau nėra tokios valstybės, kurios visi ją liečiantieji dokumentai būtų toje pačioje valstybėje. Kitose šalyse jie atsidūrė dėl įvairių politinių, diplomatinių, kultūrinių, ūkinių, prekybinių santykių tarp valstybių, taip pat ir asmenų valia. Tokiu būdu kaimyninių valstybių archyvuose susikaupė dokumentų apie kitas šalis.

TSRS Ministrų Tarybos 1980 m. balandžio 4 d. patvirtintais TSRS valstybinio archyvinio fondo (VAF) nuostatais valstybiniai archyvai yra įpareigoti komplektuoti VAF dokumentus (§ 4). Mikrofilmai taip pat įeina į VAF sudėtį (§ 9).

Taikant šiuolaikinę techniką, mikrofilmuojant, atsiveria didelės galimybės komplektuoti už respublikos ribų esančius Lietuvos istorinius dokumentus. Šia kryptimi daug metų dirba Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas ir yra pasiekęs kai kurių laimėjimų. Kai kurios mokslo ir švietimo įstaigos tokį darbą dirbo ir anksčiau, tačiau mikrofilmuota mokslininkams renkant medžiagą atskiroms temoms, dažnai nei ne visą dokumentą. Archyvo dirbamas darbas kokybiškai skiriasi nuo ankstesnio tuo, jog dabar ištisi fondai ir bylos mikrofilmuojami kompleksškai, o ne tik kokia nors tema.

1965 m. grupė Maskvos archyvų darbuotojų lankėsi Lenkijos Liaudies Respublikos archyvuose ir ten rado dokumentų, liečiančių TSRS tautų istoriją. Dokumentai mikrofilmuoti, mikrofilmai saugomi TSRS centriname valstybiniame Spalio revoliucijos, aukščiausių valstybinės valdžios ir valstybės valdymo organų archyve Maskvoje. 1966 m. Vyriausioji archyvų valdyba prie TSRS Ministrų Tarybos pasiūlė mūsų respublikos Archyvų valdybai dalį gautų mikrofilmų aprašyti ir persikopijuoti mus dominančius saugojimo vienetus. Lietuvą liečiantys dokumentai atrinkti

iš 4 Lenkijos archyvų: Varšuvoje — iš Senųjų aktų archyvo, Naujųjų aktų archyvo, Nacionalinės bibliotekos, Vroclave — iš Osolinskių bibliotekos trijų fondų, būtent: grafų Pšezdzeckų, kunigaikščių Radvilų ir grafų Tyzenhauzų šeimų. Dokumentų chronologinės ribos nuo XV iki XX amžiaus.

Daugelis dokumentų yra ūkinio pobūdžio. Tai Alytaus, Bresto, Gardino, Mogiliovo, Šiaulių ekonomijų inventoriai ir kiti ūkiniai dokumentai, ekonomijų veiklos reformų planai, Alantos dvaro, Anykščių palivarko, Biržų kunigaikštystės, Balninkų seniūnijos, Dubingių kunigaikštystės, Kėdainių grafystės, Kupiškio dvaro, Nesvyžiaus rūmų, Verkių dvaro ir daugelio kitų dvarų ūkinė dokumentacija. Šioje dokumentacijoje yra klasių kovą atspindinčių valstiečių skundų dėl dvarų valdytojų jiems daromų skriaudų. Kaip tvarkėsi miestai, matyti iš miestų statutų. Yra dokumentų apie A. Tyzenhauzo fabriką kūrimą Lietuvoje ir Baltarusijoje, jų ekonominę būklę. Istorikus, nagrinėjančius socialinius-ekonominius santykius, sudomins Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokesčių statusas (XVIII a.).

Apie kultūros, švietimo, mokslo padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galima spręsti iš Tyzenhauzų šeimos dokumentų apie muzikantus, natas, aktorius, teatrą, apie spaustuvės ir botanikos sodo kūrimą Gardine.

Politinius santykius nušviečia XVII a. Lenkijos—Lietuvos valstybės karo su Švedija dokumentai, karo su turkais ir Chocimo tvirtovės apgulimo aprašymas XVII a., rusų vaivados Čarneckio 1658—1663 metų laišškai Steponui Radvilai, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmono P. Sapiegos 1659—1660 metų laišškai Radviloms, A. Tyzenhauzo laišškai karaliui Stanislovui Augustui ir įvykių aprašymas karaliaus Stanislovo Augusto valdymo metu. Saugomi Habsburgų diplomato Herberšteino diplomatinės veiklos Maskvoje ir Lenkijoje XVI a. dokumentai, jo išpūdziai apie Lietuvą.

Reikia pažymėti, jog yra dokumentų iš kur kas didesnio negu Lietuva regiono, t. y. iš Baltarusijos ir Ukrainos. Tai leidžia palyginti ūkio raidą tų pačių feodalų valdose, esančiose įvairiose valstybės vietose. Kartais Vakarų Baltarusijos dvarų ūkinės instrukcijos buvo taikomos ir Lietuvoje.

Iš Lenkijos gauta 1117 saugojimo vienetų 74 311 kadru, kurie aprašyti dviejuose apyrašuose: I—642 vienetai, 58 638 kadrai, II—475 vienetai, 15 673 kadrai. Archyve kolekcija turi šifrą: MFK, I siunta iš LLR (Mikrofilmų kolekcija, I siunta iš Lenkijos Liaudies Respublikos).

Archyve yra taip pat apyrašai tų mikrofilmų, kurie liečia tik Baltarusiją (1501—1935 m.) ir saugomi Baltarusijos TSR centriniame valstybiniame istorijos archyve Minske (MFK — 5, d. I—II), iš viso 6220 kadru. Apyrašai archyve sudaryti rusų kalba.

1973 m. Karelijos ATSR centrinio valstybinio archyvo Petrozavodske dviejuose fonduose „Olonecko civilinio gubernatoriaus kanceliarija“ ir „Olonecko gubernijos žandarų valdyba“ (1840—1910 m.) rasta mūsų respublikai svarbių 115 saugojimo vienetų. Mikrofilmas susideda iš 7778

kadrų. Carizmo metais į Olonecko guberniją, ši tolimą imperijos užkampį, tremdavo politinius kalinius. Pirmieji politiniai tremtiniai Karelijoje buvo dekabristai. XIX a. antrojoje pusėje kilo nauja tremimų banga. Čia buvo ištremta daug žmonių ir iš Lietuvos už dalyvavimą 1863 m. sukilime. Vėliau daugelis tremtinių buvo carizmo persekiojami asmenys už dalyvavimą darbininkų revoliuciniame judėjime. 1904 m. iš tremties Karelijoje pabėgo P. Eidukevičius. Mikrofilmuose dokumentuose yra duomenų apie asmenis, esančius policijos priežiūroje dėl politinių priežasčių, caro valdžios įstaigų susirašinėjimas apie juos, įvairių asmenų prašymai leisti išvykti iš Olonecko gubernijos į lietuviškąsias gubernijas ir kt. (MFK — I siunta iš Karelijos ATSR). Apyrašas archyve sudarytas rusų kalba.

1972 m. iš Latvijos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo Rygoje gauta 3542 kadrų mikrofilmas ir 62 didelio formato negatyvai, iš viso 784 dokumentų mikrofotokopijos, apimančios 1229—1708 metus. Mikrofilmuota visa Rygos magistrato užsienio archyvo dalis „Ruthenica—Moscovitica“.

Mikrofilmuose yra karalių Žygimanto Senojo, Žygimanto Augusto, Stepono Batoro, Zigmanto Vazos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmono K. Chodkevičiaus privilegijos ir žemės nuosavybės ir valstiečių dovanojimo raštai, taip pat raštai dėl bajorystės suteikimo Livonijoje. Be to, mikrofilmuotas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Gedimino, Vytauto, Žygimanto Kęstutaičio, Kazimiero, Aleksandro susirašinėjimas su Ryga, Dancigu, Karaliaučiumi ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų — Polocko, Smolensko, Vilniaus, Kauno, Trakų — susirašinėjimas su Ryga, Talino, Pskovo magistratais. Susirašinėta dėl tarptautinių santykių, prekybos, amatininkų pasikeitimo ir kitais reikalais, kilusiais tarp Lietuvos ir Lenkijos, Švedijos, Maskvos valstybių.

Čia yra ir 8 garsieji Gedimino laišakai, to laiko nuorašai, pirmieji rašto paminklai, rašyti sostinėje Vilniuje 1323 metais. Gedimino laišakai paskutinį kartą publikuoti 1966 m., tik, deja, palyginti su pirminiu šaltiniu, gana netiksliai. Publikacijoje praleista nemaža tekstų dokumentų pradžioje, kai kur viduryje, netikslios žinios dėl antspaudų buvimu (MFK — I siunta iš Latvijos TSR). Apyrašas sudarytas Latvijos archyvuose vokiečių, dalis — rusų kalba. Bylų pavadinimai išsamūs ir gana gerai atskleidžia jų turinį.

Vienas iš didžiausių ir reikšmingiausių darbų yra sąjunginės reikšmės Lietuvos Metrikos fondo mikrofilmavimas. Lietuvos Metrika — tai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės kanceliarijos archyvas. Seniausias dokumentas yra 1367 metų. Tarybinių istorikų N. Berežkovo ir V. Pašutos nuomone, valstybės kanceliarija ir archyvas turėjęs atsirasti kartu su valstybe, taigi Mindaugo laikais, XIII a. pirmoje pusėje. Seniausioji archyvo dalis neišliko. Manoma, kad žuvo karų ir gaisrų metu. Lietuvos Metrikos dokumentai susiję su visa buvusia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija, taigi pačia Lietuva, Baltarusija, iš dalies Ukraina, Rusijos žemėmis, Latvija. Šis fondas yra TSRS centriniamė valstybiniame senųjų aktų archyve Maskvoje. Mikrofilmuoti pradėta 1971 m. Šis darbas truko 11 metų. Lietuvos Metriką sudaro 663 dideli tomai:

I apyrašo I dalyje yra 585 saugojimo vienetai, I apyrašo II dalyje — 78 saugojimo vienetai.

Dokumentai labai įvairaus turinio. I apyrašo I dalyje yra atskirų sričių privilegijos, seimų, nutarimai, didžiojo kunigaikščio atsakymai į išeiktus jam seimuose prašymus, raštai kaimyninių valstybių valdovams ir vyriausybėms, nurodymai į užsienį siunčiamiems pasiuntiniams, kariuomenės surašymai, valstybinių ūkių tvarkymo nuostatai, Magdeburgo teisių suteikimas miestams, valščiaus pareigų įstatai, dvarų dovanojimo raštai, smuklių, pinigų kalyklų, ežerų ir kitų pelno šaltinių nuomojamieji raštai, didžiojo kunigaikščio dvarų ir pilių inventoriai ir t. t.

I apyrašo II dalis surinkta iš pavienių dokumentų ir sudaryta po Antrojo pasaulinio karo. II dalį sudaro pasiuntinių užrašų knygos, pasiuntinių į Rusiją ir Krymą dienoraščiai, Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių susirašinėjimas su carais ir kt.

Šio fondo I ir II dalims sudaryti atskiri apyrašai. I daliai tebegalioja 1887 m. Peterburge išleistas S. Ptašickio sudarytas Lietuvos Metrikos apyrašas, o II dalies apyrašas sudarytas po karo. Be to, dar XIX amžiuje sudarytos informacinio pobūdžio rodyklės: dalykinė-tematinė, geografinė ir vardų. Prie šių rodyklių sudarymo dirbo S. Daukantas.

1980 m. Ukrainos TSR centriniame valstybiniame istorijos archyve Kijeve atrinktinai mikrofilmuoti dokumentai iš 9 fondų: Radvilų šeimos, asmeninio istorijos profesoriaus M. Dovnaro-Zapolskio, asmeninio istoriko ir filologo M. Gruševskio, Kijevo archeografinės komisijos, Sapiėgų šeimos, Karo teismo komisijos prie Kijevo karo apygardos, Kijevo slaptosios komisijos apie slaptas draugijas, Kijevo „Nestoro metraštininko“ istorijos draugijos dokumentų kolekcijos ir „Naujosios serijos“ dokumentų kolekcijos.

Radvilų fonde daug dokumentų apie Radvilų šeimos turtų valdymą, t. y. apie Biržus, Palangą, Nesvyžių, kai kuriuos Kauno pavieto dvarus, kardinolo Jurgio Radvilos 1576—1599 metų laišakai Radviloms, Vilniaus vyskupo E. Valavičiaus 1579—1645 metų laišakai Radviloms, 1928 m. sudaryta Radvilų šeimos genealogija, Radvilų giminės portretų albumas (1755 m.).

M. Dovnaro-Zapolskio fonde daugiausia yra jo mokslinių darbų rankraščių: „Apie muitų rinkimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV—XVI amžiais“ I ir II dalys, „Šiaurės vakarų krašto statistinė apybraiža“, „Baltarusijos praeitis“, „Prie Šiaurės vakarų krašto valstiečių istorijos“, „Kauno gubernijos valstietija“ ir kt. Nėmažą fondo dalį sudaro išrašai iš archyvų moksliniams darbams.

M. Gruševskio fondas taip pat susideda iš mokslinių darbų rankraščių: „Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susidarymą“, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės finansų sistemos XV a. charakteristika“, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ekonominis gyvenimas XV—XVI amžiais“, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai XIV—XVI amžiais“ (išleista 1918 m.), „Apie Lietuvos Metrikos sudėtį“ ir kiti.

Mikrofilmuotas beveik visas Sapiėgų šeimos fondas. Jame yra gausi medžiaga apie XVII a. politinius įvykius, kur daug dokumentų, liečiančių Lietuvos santykius su Rusija, Švedija, seimelių medžiaga.

Kituose kolekcinio pobūdžio fonduose yra II ir III Lietuvos Statutų rankraščiai, ekonominio pobūdžio dokumentų, dokumentų apie politinius bei visuomeninius sąjūdžius Lietuvoje, statistinių duomenų apie Lietuvą, apie nelegalios lietuvių spaudos plitimą Lietuvoje ir kt. (MFK — I siunta iš Ukrainos TSR).

TSRS centrinis valstybinis Spalio revoliucijos ir aukščiausių valstybinės valdžios ir valstybės valdymo organų archyvas kaupia iš užsienio gaunamų dokumentų mikrofilmus. 1971 m. buvo išaiškinta, o sekančiais metais iš šio archyvo gautas mikrofilmas, kuriame nukopijuoti dokumentai apie Lietuvą iš Lenkijos, Švedijos ir Vokietijos Federatyvinės Respublikos archyvų. Šių dokumentų mikrofilmai nukopijuoti ir dabar saugomi respublikos Istorijos archyve.

Kai kuriuose iš Varšuvos universiteto bibliotekos gautuose mikrofilmuose yra daug chronologiškai nuoseklios medžiagos apie žemės valdas Vilniaus ir Trakų vaivadijose bei Žemaičių seniūnijoje nuo 1528 iki 1833 metų.

Lietuvos politinei istorijai ypač svarbi medžiaga apie derybas dėl caro Ivano IV išrinkimo Lenkijos—Lietuvos valstybės karaliumi, apie karą dėl Livonijos.

Labai gausi buržuazinės Lenkijos generolo Liucijano Želigovskio, kuris suvaidino svarbų vaidmenį 1920 m. ginklu atplėšiant Vilnių nuo Lietuvos, asmeninio fondo medžiaga. L. Želigovskio dienoraščiai, pastabos ir atsiminimai apima tarpsnį nuo 1904 iki 1939 m. Tarp jų yra L. Želigovskio 7 dalių knygos „1920 m. karas“ rankraštis apie Vilniaus užpuolimą ir marionetinės „Vidurio Lietuvos“ veiklą, L. Želigovskio atsiminimai apie „Vidurio Lietuvą“, jo pastabos nacionaliniu klausimu, jo paties ir įvairių asmenų jam rašyti laišakai.

Iš Naujųjų aktų archyvo, Varšuvoje saugomų Centrinės lenkų agentūros Lozanoje dokumentų, yra duomenų apie Lietuvos reikalų komisariato veiklą Rusijoje, Vakarų Europos didžiųjų valstybių laikraščių iškarpos apie Tarybų Rusijos santykius su Pabaltijo valstybėmis, apie Pabaltijo ekonominę padėtį, kaizerinę okupaciją Lietuvoje, Lenkijos patangas užgrobti Lietuvą, taikos derybas tarp Tarybų Rusijos ir Vokietijos Breste, Lietuvos reikalus šių derybų metu, Lietuvos kariuomenės padėtį.

Iš to paties archyvo Religiniių kultų ir visuomenės švietimo ministerijos mikrofilmotų dokumentų yra pravoslávų dvasinės seminarijos organizavimo Vilniuje, pravoslávų dvasinės konsistorijos veiklos 1923—1935 metais bei evangelikų reformatų bažnyčios veiklos Vilniuje 1927—1937 metais dokumentacija.

Iš Zamoiskių ordinacijos bibliotekos gauti 1611—1651 metų Vilniaus evangelikų sinodų aktai (398 kadrai), dokumentai apie Lžedimitrijų, Maskvos karą su Lietuva ir Lenkija 1608—1610 m., karaliaus Zigmanto Vazos susirašinėjimas su Lietuvos kariuomenės didžiuoju etmonu 1604—1609 metais. Yra dokumentų ir iš XIX a., būtent apie 1831 m. sukilimą, tarp jų karinės kampanijos Lietuvoje planus (apie 1000 kadru), Vilniaus universiteto inspektoriaus ataskaitos apie Lietuvos gubernijos švietimo įstaigų padėtį XIX a. pradžioje (347 kadrai).

Iš Lopacinskių viešosios bibliotekos prisiūsti politinio pobūdžio dokumentai, kurie liečia ir Lietuvą: 1733 m. L. Izmailovo laiškas Žemaičių teismui apie Rusijos kariuomenės įžengimą į Žemaitiją, karo veiksmų tarp Lietuvos ir Maskvos kariuomenių aprašymas, apie Vilniaus, Trakų ir kitų Lietuvos miestų tvarkymą 1791 m., 1791 m. Lietuvos vyriausiojo tribunolo Gardino kadencijos dienoraštis (454 kadrai).

Poznanės miesto Račinskių viešojoje bibliotekoje išaiškinti dokumentai liečia audringus politinius Lietuvos ir Lenkijos santykius su Rusų valstybe XVI—XVII amžiais: Livonijos karą, Lietuvos ir Lenkijos feodų intervenciją Rusų valstybėje ir Lžedimitrijaus žygį į Maskvą, rusų kariuomenės veiksmus Lenkijos—Lietuvos valstybėje XVII a. viduryje. Be to, yra Lietuvos ir Lenkijos karalių 1546—1796 metų raštai. Kita medžiaga liečia T. Kosciuškos sukilimą bei Lenkijos—Lietuvos valstybės padalijimus. Kai kurie įvykiai vyko Lietuvos teritorijoje, o sutartys pasirašytos Vilniuje.

Iš Lenkijos Mokslų Akademijos bibliotekos Kurnike gauta medžiaga — diplomatinis susirašinėjimas su Ivanu Rūsčiuoju, Aleksejumi Michailovičiumi, Petru I, Jekaterina II, pasiuntinių ataskaitos apie derybas su Maskvos valstybe, Šiaurės karo laikotarpio dokumentai — taip pat atspindi XVI—XVIII a. politinius Lietuvos ir Lenkijos santykius su Rusija.

Iš Lenkijos maršalo civilinės kanceliarijos gauta 1918—1922 metų Vilniaus, Švenčionių ir kitų apskričių gyventojų peticijos, vadinamųjų rytų pasienio žemių vaivadų konferencijos etnografinė ataskaita, dokumentai apie teismų steigimą okupuotame Vilniaus krašte ir Baltarusijoje.

Gauti mikrofilmai iš Švedijos archyvų apie Rusijos ir Švedijos santykius XVI—XVIII a., iš Vokietijos Federatyvinės Respublikos centrinio valstybinio archyvo Diuseldorfe — 270 kadrų mikrofilmas su XVI—XVIII a. Prūsijos ir Livonijos dokumentais.

Čia minėtų dokumentų mikrofilmai papildė naujų istorijos šaltinių bazę ir sudarė tyrinėtojams palankias sąlygas dirbti vietoje.

Domas Butėnas